

Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԲԱՐՋՐԲԵՐԴՅՈՒ ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ,
ԱՌԱՔՎԱԾ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. 1251 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Կոստանդին Կաթողիկոս Բարձրերդյու (1221—1267) խրատական թղթի մեջ հայտնի միակ ձեռագիրը պահվում է Լենինգրադի Մ. Ն. Սալտիկով-Շչեդրինի անվան Պետ. Հանրային գրադարանի ձեռագրական բաժնի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի մեջ:

1254 թվականի նոյեմբերին, դարձադիելով Լենինգրադ, հնարավորություն ունեցանք ընդօրինակելու 90 ամբողջական ձեռագրերից բաղկացած այդ հավաքածուի ԺՆ. դարի ձեռագրերի հիշատակարանները, ինչպես նաև, թույլիկ կերպով, ծանոթացանք ձեռագրերի բովանդակության հետ:

Հայերեն ձեռագրերի այս հավաքածուն բաղկացած է երկու (հին և նոր) շարքերից, ըստ որում չուրաֆանչյուր շարքում (серия) գրանցված են 45 ձեռագրեր, 1-ից 45 ինքնուրույն համարակալությամբ:

Հին շարքի ձեռագրերը (старая серия, № № 1—45) ստացվել են 1891 թվականին Կամենեց-Պոդոլսկից, սուրբ Նիկողայոսի անվան հայկական եկեղեցին և նրան կից արխիվը լուծարի ենթարկելուց հետո: Հավաքածուի այս շարքի մասին համառոտ մի հաղորդում է հրատարակված գրադարանի 1891 թ. հաշվետվության մեջ (տե՛ս Отчет императорской публичной библиотеки за 1891 год, СПб, 1894, стр. 11—16), որտեղ թույլիկ նկարագրված են ամենաարժեքավոր 13 ձեռագրերը, ինչպես նաև ձեռագրերի հետ մեկտեղ ստացված 54 հայերեն ապագիր գրքերը (նկարագրությունը կատարել է Ն. Մաքր): Ձեռագրերի մեծագույն մասն ընդօրինակված են Ռեդաֆենայի և Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերում, ուստի օգտակար նշաթ կարող են մատակարարել այդ գաղթավայրերի պատմության հարցերով հետաքրքրվող մասնագետներին:

Ավելի մեծ արժեք են ներկայացնում Հավաքածուի նոր շարքի ձեռագրերը (новая серия, № № 1—45), որոնք ձեռք են բերվել գրադարանի կողմից աստիճանաբար, զննմաների և այլ հանապարհներով, 1891 թվականից հետո ընկած տասնամյակներում:

Այս ձեռագրերը, եթե նկատի չառնենք նրանցից մի քանիսի հիշատակարանների հրատարակությունները «ԺՆ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները» ժողովածուի մեջ (տե՛ս էջ 651—661), մինչ այժմ անծանոթ են մնացել հայագետներին:

Դրանցից ուշագրություն արժանի են, հատկապես, հետևյալները. ա) № 14, կրկնագիր ձեռագիր, բաղկացած 255 մազաղաթյա թերթերից, երկրորդ գիրը 1554 թվականից: Պարունակում է նաև Անանիա Շիրակացու, թվաբանական աղյուսակները, բ) № 39, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց և Ասորահովմեական գաղատաստանագիրք, ընդօրինակված Թովմա գրչի կողմից,

1404 թվականին, դ) № 31, Հարցմանց գիրք Գրիգորի Տաթևացու, ընդօրինակված Հերմոնի վանքում, Գրիգոր Ախուրցիացի գրչի կոզմից (պատմական հարուստ բովանդակությամբ ու կենդանագրական ուշագրավ մանրամասնություններով ի հիշատակարանով), գ) № 15, Յայտմաւորք, ընդօրինակված Կարապետ գրչի կոզմից, 1427 թվականին և, վերջապես, ե) № 37, բազմադան նյութերի ժողովածու, ընդօրինակված Ժն. դարում: Այս ձեռագրի 208ա—214բ էջերի վրա ընդօրինակված է Կոստանդին Բարձրերդցու մեր ուշագրությունը գրաված «Խրատական թուղթը»¹:

Սահմանափակ ժամանակ տնկնալով մեր արամազրության տակ, 1954 թվականին կարողացանք միայն սրտշ քաղվածքներ անել խրատական այդ թղթից: Հետագայում, մեր խնդրանքով, պատմական պատկերների լեզնաժողովի Հովհաննիս Զաքարյանը ընդօրինակեց ձեռագրի մեզ հետաքրքրող էջերը, իսկ 1956 թվականին գրադարանի արտաքին սպասարկման բաժնից ստացանք «Խրատական թղթի» էջերի պարզ լուսանկարները, որոնք հնարավորություն են տալիս ծալրից-ծալր անսխալ վերծանել հրատարակության արժանի այդ բնագիրը:

Մեզ գրադեցնող թուղթն սկսում է այսպես. «Խրատական թուղթ ի ձեռն մեր վարդապետին Վարդանայ»:

Այս առաջին գեպը չէր, երբ Կոստանդին կաթողիկոսը դիմում էր Արևելյան Հայաստանի հայերին «ի ձեռն» (նշանակում է՝ միջնորդությամբ, գործակցությամբ) Վարդան Արևելցու:

Հայանի է, որ գեպն 1246 թվականին, կաթողիկոսը «իրեն ետև դաւեր աշխարհիս Հայոց և դատաւարանն, զոր կրէին ի հարկահանացն և ի զօրաց թաթարին, և մտախոհ եղեալ իմացաւ՝ եթէ մեզք են ալամ ամենայնի պատճառ... փութացաւ գրել թուղթն շրջաբերականս և կանոնս համաշխարհականս» (Կիրակոս Գանձակեցի «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1909, էջ 278—279):

Կիրակոս Գանձակեցին իր «Պատմութեան» մեջ ամբողջությամբ մեջ է բերում այդ շրջաբերական թուղթն ու «Սահմանք կանոնականք» հայանելով, որ դրանք Կիլիկիայից Արևելք է բերել նույն Վարդան Արևելցին, որը Երուսաղեմից հայրենիք վերադառնալու հանապարհին, հինգ տարի մնալով Կիլիկիայում, սերտ կապեր էր հաստատել Հեթում թագավորի և Կոստանդին կաթողիկոսի հետ (նույն տեղում, էջ 279):

Այդ մասին շրջաբերական իր թղթի նախաբանում խոսում է նաև կաթողիկոսը: «Առաքեցի զարգիւնական վարդապետդ զՎարդան,— գրում է նա,— փութանալ անձին իմոյ, զոր ետ ինձ նախախնամութիւնն աստուծոյ, ձգելով առ իս ի կոզմանց ձեռաց ի հինգ տմաց հետէ, զոր իրեն տեսի և հանաչեցի ըստ կարի, կապեցի զդա միջնորդութեամբն աստուծոյ ընդ անձին իմոյ կենօք և մահու, մեծաւ հարկիւ և սիրով քեկսեալ ընդ իս յաւիտեան» (նույն տեղում, էջ 282—283):

Գալով հայրենիք Վարդանը շրջում է «ընդ դաւառս Հայոց», ծանոթացնում եպիսկոպոսներին, վանականներին ու իշխաններին կաթողիկոսի կանոնական սահմանների հետ և վերջնում նրանցից «ձեռագիր հաւանութեան», այսինքն՝

¹ Ձեռագիրը մուտք է գործել Սալախիմ-Շչեգրինի անվան գրադարանի ձեռագրաւի հան րամին 1930 թվականի նոյեմբերի 30-ին:

կանոնական սահմանները կատարելու պարտավորություն: Հայանի է նաև, որ հետադաշում նա, Հաղբատում և Զադալանքում, գումարում է եկեղեցական ժողովներ ու մշակում կանոններ, որոնք շատ կեանքով նմանվում են Կոստանդին կաթողիկոսի «Սահմանքի» կանոններին (ան՝ս Գարեգին վարդապետ, Զադալանից ժողովը, «Շողակաթ», էջ 22—46):

Վարդանի և Կոստանդին կաթողիկոսի միջև սերտ կապերի գոյության մասին փաստերը շեն սահմանափակվում որանցով: Գիտենք, որ դեռևս Կիլիկիայում գտնված ժամանակ (1246 թ.) Վարդանը գործակցել է կաթողիկոսին, պատշաճ պատասխան գրելու համար Հռոմի սխալի կողմից Հեթում թագավորին ուղղված դավանաբանական դրույթանք:

Պատասխան այդ թուղթը հայ դավանաբանական գրականության գլուխ գործոցը կարելի է համարել: Կաթողիկոսը, դարձյալ «ի ձեռն արդիւնական վարդապետին Վարդանայ», ոչ միայն վճռականորեն մերժում է կաթողիկ եկեղեցու տեսակետն այն մասին, թե «Հռոմայ աթոռն միայն ունի իշխանութիւն ի վերայ երկրի կապելոյ և արձակելոյ և ծառայութիւն պարտին նմա ամենայն եկեղեցիք», այլ և պապի դրույթուն մեջ գտնում է «հնգետասան սխալ և անընդունակ բան» և հայտարարում, որ «պիւրեանց (կաթողիկեների) արուեստակեալ տառապելոն իսկի չընդունիմք, այլ և արհամարհեմք» և այլն¹:

Կոստանդին կաթողիկոսի պատվերով Վարդանը գրել է նաև «Դաւանութիւն հաւատայ» խորագրով մի դրույթուն²:

Ուշագրավ է, որ Կոստանդին Բարձրերդցու նորահայտ խրատական թուղթը ևս, ինչպես տեսանք, գրված է «ի ձեռն մեր վարդապետին Վարդանայ»:

Արդ, ի՞նչ է նշանակում հաճախ կրկնվող այս «ի ձեռն» արտահայտությունը: Եվ Վարդան վարդապետը կաթողիկոսի կամքի ու մաքի լուի թարգմանն է հանդես գալիս այս ու վերահիշելու պեղքերում, թե ինքը գործան մասնակցություն ունի կաթողիկոսի ստորագրությամբ հրապարակված պաշտոնական այդ դրույթունների շարագրմանը. այս մի հարց է, որի պատասխանը պետք է գրազեցնի հայ բանասիրությանը:

Ինչ և է. «Սահմանք կանոնականքից» ընդամենը 5 տարի հետո՝ «չեւթընհարիւր թուխ մերոյ տոմարիս և Լ. (30) հայրապետութեանս մերոյ», այսինքն 1251 թվականին, Կոստանդին կաթողիկոսը կրկին պահանջ է դրում շրջաբերական թղթով գիմելու Արևելյան Հայաստանի հայերին:

Խրատական այդ թուղթը բաղկացած է երկու բաժիններից. ա) նախարան և բ) 18 կանոններ, ըստ որում 3-րդ կանոնը չի ընդօրինակված բնավ, իսկ 18-րդ կանոնը թերի է ընդօրինակված, ուստի գծվար է որոշել, որ հենց այդ կանոնով էլ ավարտվելիս է եղել բնագիրը:

Զեռագրի գրիչը, ընդօրինակելով 18-րդ կանոնի տառչին բառերը (2,5 տող), անգրեւ է թողել շուրջ 7 տողի չափ տարածություն: Կարելի է արդյոք այս փաստից եզրակացնել, որ բնագրի մեզ հասած միակ օրինակը թերի է ընդա-

¹ Տե՛ս «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 503—509:

² Թուղթ Կոստանդինայ կաթողիկոսի հայոց, դոր գրեաց տո շեթում թագաւորն ի յաւատաւածպաճ գրեկէս, ի հայրապետական աթոռոյս հասկըսէս, ի մայրաքաղաքն Սիս պատասխանի թղթին, որ ի պապէն Հռոմայ բերու. տո թագաւորն հայոց շեթում, ի ձեռն էրկաթին որ կոչէր Տիմանչ, ի թուխ հայոց ի ՌԴ. (1246), ի ձեռն արդիւնական վարդապետին Վարդանայ, յարմար իրիս:

³ Գ. Ս ր վ ա ն ձ ա յ ա ն, Թորոս աղբար, Բ. 395:

մենք 7 տողով, չդիտենք: Այնուամենայնիվ, Լինելով այն փաստից, որ Կոստանդինի «Մահմանք կանոնականքը» պարունակել է ընդամենը ԽՔ. (22) կանոն¹, կարելի է ենթադրել, որ մեր միակ բնագրի թերությունը մեծ չէ, և, թերևս, ձևադրում ինչ-ինչ պատճառներով, չի ընդօրինակվել վերջից ընդամենը միերկուս կանոն:

Նախաբանում, կաթողիկոսը մի քանի անգամ, նկատի ունենալով անշուշտ 1246 թվականին առաքած «Մահմանք կանոնականքը», ակնարկում է, որ ինքը նման թղթով դիմել է Արևելյան Հայաստանի բնակչությանը նաև տարիներ առաջ: Նա գրում է. «Այս ցուտը զոր յղարկեցի առ ձեզ կարճ քանիս զմեր սուրբ Հարցն դիտաւ և գտաւմն, թէ որպէս պարտ է լինել քրիստովնին» (ձև. էջ 211տ), կամ «Մեր զհակառակն հասկացաք, թէ բնաւ չէք լսել ողորդանացս մեր, և չէք արարեալ. և բազմապատկեալ են և շատացեալ ամենայն շարիք և մեղաց տեսակք, զոր ցուտը սակաւ սնէիք» (էջ 208ա):

Այդ «մեղաց տեսակները» թվարկված են նախաբանի տարրեր էջերում, այսպիս. «Ժուլացեալ էք ի յումմանէ և յազաթից և ի ժամատեղաց, և էք իբրեզանքան անասունք՝ չդիտելով զարէնս քրիստովնէից» (էջ 208ա), շունք «սահման խոտաովանութեան և հաղարդութեան, և եկեղեցադարդութեան և քահանայասիրութեան և աստուծոյ պաղարեքութիւն» (էջ 208բ):

Նվաճա, հայերի գործած այս «ծանր մեղքերով» է բացատրում կաթողիկոսը մանդալական հրոսակների Հայաստանում գործած անլուր խժոժությունները՝ դերություն, սպանություն, հարկային առժանակիր լուծ և այլն:

Նախաբանի պատմական տեսակետից ամենաուշագրավ տողերը հենց նվիրված են մանդալական արշավանքներին հաջորդող տարիների քաղաքական աղետավոր անցուղարձերին: Այս առումով «նրատական թուղթը» լրացնում է հայ պատմագիրներին և իր ուրույն տեղը գրաւում մանդալական արշավանքների ու տիրապետությանն առաջին տասնամյակների տղջուրների շարքում:

Կրկին դիմելով Արևելյան Հայաստանի հայերին Կոստանդին Բարձրբերդցին, իր զարմանքն է հայտնում այն քանի կապակցութեամբ, որ նրանք, չնայած ճաշակած են եղել արդեն առածո ցամառն զափազանի դեր ստանձնած մանդալների հարվածների սաստկությունը, սակայն ճիշտ հանապարհի չեն եկել և շարունակում են մեղաստեր իրենց առօրյան:

Արժե ծանոթանալ նախաբանի այդ հատվածին: «Այս արդ ևս առաւել հիացումն և մեծ զարմանք, — գրում է կաթողիկոսը, — որ այդպէս մոռացալք պատուհասն զոր կրեցիք՝ հարուածեալք և դանեալք դատադանաւ ցամառնն սաստուծոյ, և տեսանէք անշուք ձերովք գլերինս և զգաշուս ձեր, որ սակաւ մի ցուտը լի էին դիտելոյս սակերաւք սպանելոցն, և գայրս և զխեղածորս, որ լցեալ էին փախստականաւք, և ուտէք և բմակէք զհաց և զգինի ի դեմնոյդ զոր տեսէք առողեալ արեամբ սիրելեաց ձերոց, զուր որ ծովացուցէք զաշխարհոյ ձեր մեղաւք և տեսէք զդա լցեալ արեամբ և արտառուտք: Եւ զի լոյս պատուիրանին տեսան և արէնք եկեղեցւոյ ոչ ծագէին ի սիրտս ձեր՝ վրան այնորիկ տեսէք զխաբումն եկեղեցւոյ և զկոխումն և կողոպտաւ սպասուց և պաշտելի և ահաւոր

¹ Նկատի ունենք Կ. Գրանձակեցու «Պատմութեանք Ռոման Երեանցցու 1858 թ. Մտակվալի հրատարակութեան բնագիրը: Վ. Պալեյանի հրատարակութեան մեջ (տե՛ս Պատմ. կաթողիկ. վարդապետութեան ի հայտ և միաթեման նորա բնոյ հոգմեական եկեղեցւոյ, Ք Փլուրինական Միւնիստրոյի, Վիեննա 1878, հաղելված է, էջ 267—272) «Մահմանք»-ը բաժնեղծ է ԽՔ (24) կանոնների:

նշանից և աստուածային գրոց: Եւ ոչ սնուցանէիք զազայս ձեր աստուածապաշտութեամբ և սւամամբ տեսան՝ տաին զնոսա ի տանց և ի գրկաց ձերոց, այլ և ի ծոցոյ սուրբ եկեղեցւոյ՝ զգնեալս արեամբ Քրիստոսի գառնան, և տարեալ վաճառեցին յազգս և յաշխարհս հեաւորս, իբրև զանբան անասուն» (էջ 209ա—209բ):

Շարունակութեան մեջ Բարձրբերդյուն արձանագրում է, որ ողորմածն աստված «էտրի ի բարի կամս մեծագաւթ զանին և իւր խաղաղասէր զաւրազրէխացն և զաւրացն, և արարին իտաղազութիւն մնացորդացդ ի ձեռն քրիստոսէր և ազբատասէր պարսնին Աւագին» (էջ 209բ): Այս հաստատեց պարզ է գառնում, որ մեջ բերված նկարագրութիւնը վերաբերում է 1236 թվականի գեպքերին, որովհետեւ, ինչպէս հայտնի է, Ավագն այդ թվին անձնատուր ևզով Չարմազանին (Չուրմազուն) և կրկին վերահաստատովեց իր կալվածքներում, հարկատու դառնալով մոնղոլներին և պարտավորվելով մասնակցել նրանց հետագա արշավանքներին: Հաջորդ տարին Ավագը մեկնեց մեծ զանի արքունիքը և սիրով ընդունվելով՝ հետ սեղարկվեց Հայաստան: Չարմազան զորավարը հրաման ստացավ երկրի իշխանութիւնը հանձնել Ավագին և նրա աշակցութեամբ հնազանդեցնել մյուս իշխաններին (տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատար Գ, Երևան, 1952, էջ 203—206):

Հայ ժողովուրդը, աչալխով, բնկով կաշաուրական ցածր աստիճանի վրա կանգնած քոչվոր մոնղոլների ծանր ու զարհուրելի տիրապետութեան տակ: Հայ ֆեոդալները ընդունելով մոնղոլների գերիշխանութիւնը սկսեցին գործակցել նրանց «ի նեղելոցն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ» (Կ. Գանձ., էջ 349) և առաջվա նման «զբլէին և կողոստէին զազբատս, և ի գրկանաց անտի գնէին հանդերձս մեծագինս և ազանէին, ուտէին և ըմպէին և մեծամեծս փրանային» (նույն տեղում, էջ 303):

Այն քանից հետո, երբ մոնղոլները իրենց սուրբ պատյանի մեջ գրին, Բարձրբերդյուս կարծիքով Արեւելյան Հայաստանի բնակչութեան համար ստեղծվեցին կշանքի մխիթարական պայմաններ. «Եւ դարձեալ կարկատեցայք և արմատ արձակեցիք և շինեցայք: Եւ մեք լսեցաք և մխիթարեցաք և արհնեցաք զաստուած և զզանին և զիւր հեծելին բարեմասթիւնն որ տա մեզ» (էջ 209բ—210ա): Պետք է կարծել, որ նա իր տեղեկութիւնները քաղում էր այնպիսի ինֆորմատորներից, որոնք հայ ֆեոդալների բարօրութիւնը նույնացնում էին ժողովրդի բարօրութեան հետ:

Կաթողիկոսը, անշուշտ, գիտեր, որ մոնղոլները անասելի ծանր հարկեր էին բարդել ժողովրդի վրա՝ «հարկդ ծանր է և խիտա» գրում էր նա: Սակայն այդ եւս բացատրում էր ժողովրդի մեղքերի բաղմութեամբ. «Եւ այլ վասն մեղաց է, զի կտրկաիւ և երաշտով և խորշակով և մարախով պակասութիւն է ի լինել երկրիդ պողարերացդ, ուստի զհարկն ձեր վճարէք», ասում էր նա իրաւասեան իր թղթում, համառատացնելով, որ ժողովրդի վիճակը կբարձրովի ոչ թէ մոնղոլների գնմ գնեք վերցնելով, այլ պարկեշտ վարքով ասածու պատվիրաններին հետեւելով և մոնղոլական զանի ու իր զորքերի կենդանութեան ու հաջողութեան համար ազոթելով:

Ժողովուրդը, սակայն, կաթողիկոսի նման չէր մտածում: Եվ 1249 թվականին Հյուսիսային Հայաստանի շրջաններում ու Վրաստանում մոնղոլական տիրապետութեան դեմ բռնկվում է ապստամբութիւնը:

Ժամանակակից հայ և վրաց ազբուրները ամեն կերպ աշխատում են

«քողել այդ ապստամբությանը ժողովրդական խաղերի մասնակցության փառ-
տը: Գրիգոր Ակներցին նույնիսկ դեպքը պատմում է այնպես, որ իբր ապստամ-
բություն չի էլ եղել, այլ Դավիթ թագավորի արքունիքում հավաքված իշխան-
ները, կեր ու խումբի ժամանակ, երբ բաժանելի գինովցած էին, մտածել են
միայն այն մասին, որ միասնական ուժերով մոնղոլների դեմ դուրս գալու դեպ-
քում իրենք կարող են հաղթանակող լինել: (Վերջում հաշուեցան և համար արտ-
րին զօրացն հայոց և վրաց ասացին զիւրեանցն յաղթող լինել ի վերայ զօրաց
տաթարին»): Սակայն պատմիչի հավաստիացումներով այդ «ոչ թէ ուղորդ խոր-
հեցան կամ խօսեցան, այլ առ կատականս» կամ «ոչ ուղորդ, այլ քնդ խազս և
քնդ կատակս»¹:

Վրաց և հայ իշխանները բանաարկվում և հազիվ ապաստվում են մահվա-
նից՝ մեծ փրկանք վճարելով. իսկ Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի շեր-
ջանները կրկին անգամ ապարեզ են դառնում մոնղոլական զորքերի խժոժու-
թյունների:

«Սւ ինքեանք (մոնղոլները) յարձակեցան ի կողմանս Վրաց, ի վերայ բա-
զում գաւառաց, որք ապստամբ, և որք ոչ, և զբազումս կոտորեցին, և դեռ բազ-
մագոյնս գերի վարեցին, զտրս և զկանայս և զմանկունսն գետամոյն առնէին
անթիւ ի բազմութենէ. և այս գործեցաւ ի Ողբ. (1249) թուականին Հայոց», —
գրում է Կիրակոս Գանձակեցին (էջ 305):

«Անթիւս կոտորեցին և զերեցին գեօղս և աղսրակս և գործեցին խայտա-
ռականս ի կանայս ի Հայս և աւելի յաշխարհն Վրաց» — լրացնում է նրան Վար-
դան Արևելցին (էջ 148):

«...ի գերելոյ և յաւարելոյ զաշխարհն ոչ զազարէին» — ասում է Գրիգոր
Ակներցին (էջ 21) և այլն:

Շատ արժեքավոր է նաև Կոստանդին կաթողիկոսի «Խրատական թղթի»
տվյալը այս ապստամբության առնչությամբ մոնղոլների գործած վայրագու-
թյունների մասին: Նա գրում է. «Դարձեալ զայրացսլց աստուած գրարս զաւ-
րացդ որ առ ձեզ, և հանին զսուսերս ի պատենից և յարեցին զաղեղունս իւ-
րեանց, և ծայրաքաղ արարին ի բազում տեղիս՝ զմարդ և զանասուն և զսա-
ցուածս, որպէս առ մեզ էհաս համբաւն» (էջ 210ա):

Բայց իր հոգևոր հոտի գործած մեղքերը կաթողիկոսի աչքին այնքան խո-
շոր են երևում, որ նրան թվում է թե «դեռ ոչ արար ողորմածն աստուած ըստ
մեղաց մերոց, և ոչ հատուց զամենայն շարիսն մեր, և հաշուեցան քնդ մեզ
գործեալ ի տեսանէ յաջողեալ զաւրքն զանին, և կայք ի տունս և ի վանորայս
և ի հայրենիս ձեր» (էջ 210ա):

Բաժարարվեք ձեր ունեցածով, աղերսում է Բարձրբերդցին, «մի տունէք
զմեզ ամաթով... և մի մատնէք զանձինս ձեր աստէն կենաւք ի մեծամեծ փոք-
ձութիւն, և յետ աստի կենացս անշիջանելի գեհենին և տններելի տանջանացն,
այլ զգաստացարուք և ի յուշ և ի խելս եկէք...» (էջ 211ա):

¹ Մ ա դ ա ր ի ա յ ի ա բ ե դ ա յ ի (Գ ր ի գ ո ր Ա կ ն Ե ր ց ի). Պատմութիւն մասն
ազգին նեաողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 20—21: Այդ ապստամբության մասին տե՛ս
նաև Հաւաքումն արամութեան Վարդանայ մարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 148, Կ ի -
բ ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ Ե ց ի, էջ 303—305, Մ ի ի թ ա ր Ա յ ր ի վ ա ն Ե ր ց ի, էջ 67, «Մանր
ժամանակագրություններ», Է, էջ 42 (Սահմանոս Եղիսկոպոսի Տալեգրությունը), «Մանր
ժամանակագրություններ», Լ, էջ 140 (Անանիա Մերաստացու ժամանակագրությունը),
Մ Է լ ի ք ա Լ Թ - ք Ե կ, Վրաց ազգյութներ, էջ 57 ևն:

Այդ հանարարձով միայն, և ոչ տնհնազանդությամբ ու ապստամբությամբ, կարծում է Բարձրերեւոյցին, ժողովուրդը, մանգոյ տիրապետողների քայքայմամբ, կարող է նաև ինքնազինել տնտեսական իր ծանր վիճակը:

«Անդր դուք մեզ լսեցէք, — գրում է նա, — և ի բարին դարձիք, և ի ձեր պարկեշտ վարքն ըստ պատուիրանին առաւօծոյ, և մեք երաշխաւոր ևմք, որ աճե-նայն ճշմարտութեամբ առ ձեզ գտանայ՝ զթութեամբ և սղարմա-թեամբ յաւոյց և յեղանակաց տարւոյ... և երկիր առատութեամբ տացէ ձեզ զպատու իւր, և զանին կամքն արձականայ և թեթեացուցանէ զմալն, զի սիրա-թագաւորաց ի ձեռին առաւօծոյ են, և նա է տուեալ զամենայն աշխարհս զանին և այլ է աւուրց նմա, շարակատէ ոչինչ զձեր մալն թեթեացնելով: Ապա դուք զու-սաջի ազաւթք նմա և իւր զտւրացն արարէք, զի այն է մեր արէնքն, որ դուք առ-տուած մեզ տէր և թագաւոր տացէ՝ յառաջին ազաւթքն մեր զնմա կենդանու-թիւնն և զաջողումն խնդրեմք, և այստար զնա է տուեալ և թող հանապաղ զնա տա» (էջ 210ր):

Կոստանդին Բարձրերեղյալ աչա խրատները թելադրված չէին միայն քրիստոնեական բարեպաշտության ու առածու կողմից առաքված տերերին հնազանդորեն ծառայելու սկզբունքով: Չպետք է մոռանալ, որ ազատամարտիկները բռնկվելուց մի տարի տուաչ, 1248 թվականին, Հեթում թագավորը իր եղբայր Ամրատ Ապարապետին ուղարկել էր մոնղոլական մեծ զանի՝ Գույուկի մոտ, հայտնելու համար իր հպատակությանը, հույս ունենալով, որ մոնղոլների օգնությամբ Կիլիկիան կկարողանա հաջողությամբ դիմագրել եգիպտական սուլթանությանը: Այլ բնականաբար, Կիլիկյան արքունիքը և նրա քաղաքական շահերի ջատագով հայ կաթողիկոսությունը մոնղոլների հետ շահավետ դաշինք կնքելու մտադրությամբ, ամեն կերպ պետք է ձգտեին շահել նրանց սիրտը հայերի նկատմամբ, ցույց տալ, որ հայ ժողովուրդը ամենաերեք՝ և՛ բուն երկրում, և՛ Կիլիկիայում, մոնղոլների հնազանդ հպատակներն են ու նրանց ափրակալության ջերմ կողմնակիցները:

Հայտնի է միաժամանակ, որ սկսած 1245 թվականից եվրոպական մի շարք թագավորներ, Հռոմի պապի գլխավորությամբ, առաքելություններ էին հղում մոնղոլական զաների մոտ, փառչալելով նրանց քրիստոնյա դարձնելու և նրանց դինական անպարտելի ուժը Եգիպտոսի, Պաղեստինի ու Սիրիայի դեմ ծրագրվող խաչակրաց արշավաքին ի նպաստ օգտագործելու անիրականանալի հույսեր¹։ Կիլիկյան հայկական թագավորությունը, իր սեփական քաղաքական ու տնտեսական շահերն ունենալով, շահագրգռված էր այդ ծրագրերի իրականացմամբ և, իր հերթին, ջանքեր էր գործադրում այդ ուղղությամբ։ Արևելյան Հայաստանի քնակչության անհնազանդությունը մոնղոլներին, հասկանալի պատճառներով, կարող էր վնաս բերել Կիլիկիայի և նրա եվրոպական դաշնակիցներին քաղաքական ու տնտեսական շահերին։

Այս պատմական հանդամանքներն ի նկատի ունենալով միայն հնարավոր է լինում քաջահայտել Սոստանդին կաթողիկոսի խրատների քաղաքական դրոշմապատկերները:

Բայց հայոց կաթնագինոսը, որպես եկեղեցու գլուխ, ունեւ իր հաշիվները:

¹ Школы в афганской литературе, И. Г. Бегунов, М., Издательство ИЛ, 1932, № 1—3.

Հայ ժողովրդի կրած բոլոր տառապանքները բացառելով ժողովրդի իսկ «գործած» աններելի հանցանքներով՝ քրիստոնեական պատվիրանների խախտումով, կաթողիկոսը ձգտում էր ամրապնդել ժողովրդի հավատը, բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը, վերականգնել քրիստոնեական բարոյականության ու աստվածաբանության խախտված սկզբունքները, մի խոսքով՝ «գարձի բերել» տառու ճանապարհից շեղված իր հոգևոր հոտին:

Հենց այս նպատակին են ուղղված «Խրատական թղթի» կանոնները, որոնք պատմական, ազգագրական ու կենցաղագրական գոյի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Կանոններից մի քանիսը 1246 թվականին Հայաստան առաքված «Սահմանք կանոնական»-ից են քաղված ու վերաշարադրված փոքր խնչ համառոտվելով: Դրանք են Ա, Է, ԺԱ, ԺԳ, ԺԷ կանոնները, որոնք նույն հերթականությամբ համապատասխանում են «Սահմանք կանոնական»-ի Է, ԺԵ, ԺԹ, ԺԸ կանոններին:

Այդ կանոնների նմանություններն ու տարբերությունները պարզ ցույց տալու մտադրությամբ՝ ստորև գուրահետքաբար մեջ ենք բերում դրանք ամբողջությամբ կամ հատվածաբար:

«Խրատական թուղթ»

(Լենինգրադի Հանր. գրադարան, ձեռագր. բաժին, հայերեն ձև. ֆոնդ, նոր շարք, № 37, էջ 211բ—214բ):

1) Առ առաջին այս եզրիցի ուսումնս որ ամուսնաւարքն հինգ ազգաւք հեռի լինին յարեան ազգակցութենէ, և ի վեցերորդին պատկին, քան զԺԳ. տարին պակաս չլինի հարսն և փեսայն՝ քան զԺԴ... (էջ 211բ):

2) Է. Յիշոցաւազ գնել յամենայն տեղիս ի մեծ և ի փոքր՝ անողորմ առգանով և խրատով, և ասուել որ հաւատ կամ բերան կամ երես անարդէ, կամ քահանայ, կամ գերեզման՝ զլիզուն ծակեն և լար անցուցանեն և ի շուրջ ամեն ծեծելով և տուգանք առնուն և ընդ աղբատացն ի մալն տան (էջ 213ա):

3) ԺԱ. ...Պատկին և թողմանն և մատակին զինչ սուրէնքն է տացեն ժողովուրդքն երիցուն, և խաշահամբոյր և յամենայն արգեանց պատու՝ բաժին առ-

«Սահմանք կանոնական»

(Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 288—294

Է. Զպատկն ընտրութեամբ արտացեն՝ վեց ծննդովք հեռացեալ լազգակցութենէ արեան. փեսայն մի պակաս քան զչարեքատասն ամն և հարսն քան զերկատասան (էջ 289—290):

ԺԵ. ...և յամենայն տեղիս՝ ի մեծ և ի փոքր յիշոց աւազ գնեն՝ ի դարպաս, ի քաղաք, ի գիւղս և յաղարակս, և զանօրէն յիշոցատացան, դարակութիւնն աստուծոյ շարժողոն և զանեկ լի տնօրէնս, որ անարգին զհաւատսրն, զտեղծող, զկնունք, զհրեշտակ, զքահանայ, զբերան, զերես, զգերեզման և զայլ աշտախոխ գնոր բուեալ շարխոյ՝ զաշխարհեացն զլիզուն հաւացեն և կամ ծակեացեն և լար ի ներս ամեցեն, և նախատանօք ի շուրջ ամեցեն օր մի, և ըստ գոյին տուգանս առցեն և յաղբատս աայցեն (էջ 292):

ԺԹ. Ժողովրդականքն յօժարութեամբ և ազաշանօք տաղեն զհասս քահանայքն յամենայն արմատաց պատուս և զկարգեալ բաժին մատա-

սուժոյ, որ ալ ամենայն ստացուածքն
աւրհնաթեամբ լցցին... (էջ 213ր):

4) ԺԳ. Կախարդ և գող և պտնիկ և
բոզ և յիշոցատաց կամ պտնան ի շա-
րէն, կամ հալածին անողորմ, զի մի
յանմեղացն վերայ ածցեն զբարկու-
թիւնն տատաժոյ (էջ 214ա):

5) ԺԵ. Գ. անգամ ժողովէ ի տա-
րին երէցն յեկեղեցին որիշ որիշ զարս
և զկանայս և զկուսան աղջկունս և
զկուսան կարճերն, և հարմար հառա-
կացն և վարուցն խրատ տացէ, զի
ամէն հասակի և վարուց և բարուց
խրատ որիշ է (էջ 214ա):

զին, և պտակին քնծայիւք, և թաղ-
մանն հանդերձ, և ժամու գրամ՝ ոչ
զին պատարագին, ալ երիցուն հան-
դերձի և կերակուրի, որ ալ օթից և
պատարագի պարտով յեկեղեցին
(էջ 292—293):

ԺԴ. Առաւել չան տարցեն եպիսկո-
պոսք և քորեպիսկոպոսք զպտնիկան
և զչնացողոն, զհմայս և զամենայն
յանցաւորն զեհենին երկիրդիւ ի
գարձ ածել: Բսկ զանդարձան մար-
մնաւոր արատահասիւ և հողեարաւ
խրատել և տուղանել... (էջ 291):

ԺԶ. Քահանայն ի տարուջն յեկեղե-
ցին ժողովեացէ զարսն առանձինն, և
զկանայսն առանձինն, և որիշ զկու-
սան աղջկունսն, և որիշ զաղայսն
զմանրէրսն, և քսա իւրաքանչիւր
պառշաճի խրատեացէ աղաչանօք և
ստատիւ, և իմացի իւրաքանչիւրոցն
զվարքն, և զիտեացէ հանապազ, և թէ
ինքն չէ բաւական՝ ի ձեռն ալ կա-
տարելոյ արասցէ, որպէս առէ սուր-
բն Աթանաս չիւր կանոնքն (էջ 292):

Նման կանոնների այս համադրությունը ցույց է տալիս, որ «Երաւատկան
թուղթը» գրված է ավելի զյուրբմբանելի, ժողովրդական-խոսակցական լեզվով
և, բացի այդ, կանոններն աչտաեզ փոքր ինչ համառոտված են և դարձված
ավելի պարզ ու նպատակաուղաց:

Իմաստի տեսակետից էական տարբերություններ «Մահմանք կանոնա-
կանքի» և «Երաւատկան թղթի» համադրված կանոնների միջև չկան, ի բաց առջալ
2-րդ սրինակի վերջավորության: Ինչպես տեսանք «Մահմանքի» 15-րդ կանոնով
առաջարկվում է հիշոցնատուններին տուղանել և ստացված գրամը բաժանել աղ-
քատներին («և քսա զոչին տուղանս տուցեն և յազրատա տացցեն»), իսկ «Երա-
ւատկան թղթի» համադրատնախան 7-րդ կանոնով սահմանված է՝ գանձվող
տուղանքը առաջ մոնղոլներին, ի զիմաց աղքատների եկամտահարկի — մալի («և
առաջանք առնուն և քնդ աղքատացն ի մալն սան»): Ուշագրավ այս տարբերու-
թյունը, ինքնին վկայում է մոնղոլների կողմից գանձվող հիմնական հարկի
ծանրության մասին: 1251 թվականին մալը գանձվում էր աշնայիսի բարձր շա-
փերով ու վճարել անկարող շրավորները ենթարկվում էին աշնայիսի պատիժ-
ների, որ նրանց փախարեն մալը վճարելն ու նրանց մոնղոլական հարկահան-
ների ձեռքից առատելն ինքնին համարվում էր բարեգործություն, ճիշտ աշն-
այեռ, ինչպես մի քանի տարի առաջ ոգործություն բաշխելը:

«Երաւատկան թղթի» մյուս 13 կանոնները (Բ, Գ, Ե, Զ, Ը, Ժ, ԺԲ, ԺԴ, ԺԶ,
ԺԷ, ԺԸ) նվիրված են աշնայիսի հարցերի, որոնք «Մահմանք կանոնականք»-ում

կամ բնավ չեն շոշափվել, կամ հատուկ կանոնի նյութ չեն դարձել: Դրանք են. խրատ՝ նորածին մանկանց սնուցանելու և տափնահարար, քրիստոնեական հավատքի սկզբունքներն ու ազդեցիկը նրանց սնուցանելու մասին (Բ), կնուների (Դ), խոստովանության (Ե), հաղորդության (Զ) և պահքի մասին (Ը), դյութության, երազահանության ու գուշակությունների, նրանցից հետո կենալու անհրաժեշտության մասին, «զի աշտպիսիքս աւատար են ի կրանից քրիստովնէից» (Ժ, ԺԱ), Մեռածների թաղման ժամանակ մազ կտրելու, երես ու ձեռք կեղեքելու, լալական վարձելու և նման սովորությունները, որպես «հեթանոսաց և ոչ քրիստովնէից» սովորություններ՝ մերժելու մասին (ԺԲ): Շարաֆ և կիրակի օրերը եկեղեցի դնալու անհրաժեշտության, և այնուհեղ «լուսնիամբ և երկիւղի» ազդեցիկ (ԺԴ) և այն մասին, որ կարողներն և ունեւորները՝ տկարներին շպիտք է բանադատեն, «զի մի տրամեցուացեն դարարիչն նոցա» և այլն, (ԺԶ). միմյանց զրկելուց, խաբելուց և նման տխուրից զերծ մնալու անհրաժեշտության (ԺԷ), և, վերջապես, քահանաների բնարության մասին (ԺԸ, Թերի):

Թվարկված կանոններից պատմական ու ազդագրական առումով հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում՝ Թ, Ժ, ԺԲ և ԺԷ կանոնները, որոնք արժանի են ուղիղ մանրամասն ժանոթացման:

Թ. և Ժ. կանոնները հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու հայ ժողովրդական հավատալիքների և անահավատությունների մի բնագավառի հետ, որը բավարար չափով չի լուսաբանվում միջնադարյան հայտնի սկզբնաղբյուրների միջոցով: Սաորև մեջ ենք բերում այդ կանոնների բնագրերը.

«Թ. Գարի և ալիւր և աւաղ և ուլուն և շուր մի դիւթեացեն, և խորութիւն հաւատաց (ուզգելի է՝ հաւոց) թաշման և կոշման, և մարմնոյ խաղաւոյ, և երազոյ և ձայնի կրակոյ և դրան, և սողնոյ ինչ երեւելոյ ի տանն, զի աշտպիսիքս աւատար են ի կրանից քրիստովնէից, և մի ոք իշխեսցէ աւնել, զի մեծ մեղք են» (էջ 213բ):

Այսպիսով, պարզվում է, որ հայ ժողովրդի մեջ տարածված են եղել գուշակման ու երազների մեկնության գանազան եզանակներ: Գուշակություններ են արել դարու, ալյուրի, ավաղի հատիկների, ինչպես նաև ուլունքների միջոցով, ցրելով դրանք և իմաստավորելով հատիկների պատահական դասավորությունը: Հմայություններ են արել նաև թաշմանների թախչի ու ձայների միջոցով, մարմնախաղությունք, կրակի և դրան արձակած ձայներից, որեւէ սողունի երեսուրց և այլն:

Ժ. կանոնում տալիս է, «Ժ քաջախաւս և յերազահան մի ոք երթիցէ և լիկրոտի մատն (իմա՝ մաւան, մօտն) աղի մի իշխեսցեն ածել և մի ի բանից նոցա խաբեսցին և մի հաւատացին բնաւ» (էջ 213բ):

ՆԶԲ-ի հեղինակներին, հայտնի են «քաջախոս» բառի հետևյալ իմաստները. «քաջաբան, քաջալեզու, համարձակախօս, քաղցրախօս». դրանցից և ոչ մեկը, սակայն, չի հարմարվում կանոնի բովանդակությանը: Ուտտի, պետք է ենթադրել, որ «քաջախօս» բառը հնում ունեցել է նաև «սպիների, քաջքերի կամ գեների հետ խոսող, կախարհ, պատգամախօս» նշանակությունը, ելնելով այն բանից, որ քաջ կամ քաջք բառն իրոք սննի «զիք, ցնորք, սպի, աչս, գե» նշանակությունները (հմմ. նաև «երազախօս» և այլն):

«Լիկրոտ» բառը ցարդ հայտնի էր միայն Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմությունից»: «Վասն Դուքի մուրեկցուցչի» գլխում նա պատմում է, որ «եւ լիկրոտք (Մոսկովայի և Թիֆլիզի հրատարակության մեջ սխալմամբ՝ լիկրորդք), որ

երթային առ նա, ասէր թէ խաղաղէք տաաչի իմ և պարեցէք, և նորա տանէին այս յօժարութեամբ, քանզի այս ազգ դիւայ արորժեն զխաղ և զպար» (Կ. Գանձակեցի, Վենետիկ, էջ 183, Թիֆլիս, էջ 309): Հ. Աճառյանը ձեռքի տակ ունենալով միակ այս վկայությունը իր «Արմատական բառարանում» (III, էջ 187) լեկրոտ բառին տվել է այսպիսի բացատրութիւն — «մի տեսակ դիվա-հար, որ միշտ ուղտով է պարել»:

«Արատական թղթի» քննարկվող կանոնը հնարաժողովյալն է ասլիս ճրչանելու այս բառի իմաստը. բոտ աչգմ «չեկրոտ» էին կաշվում այն զուգակները, որոնք երաժշտության տակ հափշտակութեամբ պարում էին մինչ ուշաթափութեան ամառնան և ապա, ինքնամոռացութեան մեջ սկսում պատգամախոսել: «Չեկրոտ» բառին այսպիսի իմաստ վերագրելուց հետո միայն հասկանալի կդառնա կանոնի վերջավորութիւնը, որտեղ ասված է՝ «մի ի քանից նոցա խա-րեացին և մի հառատացեն քնու»:

ԺԲ. կանոնով կաթողիկոսը պատմիրում է. «Ի վերայ մեռելոյ մազ մի կրո-րեացեն, և սեռա մի արաացեն, և զերեսս մի կեղեքեացեն և զձեռս, և լալական մի վարձեացեն, և խաւարարգել մի լիցին, զի մի զինքեանս և զմեռելոյս վնաս-ցեն և ամաթով լինին յատուծուլ» (էջ 214ա):

Հեթանոսական ժամանակներից պահպանված թաղման ծեսերի ու արա-րողութիւնների մասին ուշագրաւ վկայութիւններ են պահպանված հայկական մի շարք աղբյուրներում¹:

Մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում «խաւարարգել» լինելու սովոր-րոյթը, որն արտահայտութիւն է գտել նաև «Սասնա ծռեր» ժողովրդական էպոսի լավագույն պատումներից մեկում (Շառախեցի Մանուշակ Զապչյանի պատ-տում): Մհերի կինը, ամուսնու սպանութիւնից հետո, սխառում է «չուր մաշ եմ օջիսին եմ արդեն շիլնի, հոր հեֆ տոնի, ես արեվալոս շկամ» և իրոք «արեվա-լոս» չի դուրս գալիս, «խաւարարգել» է լինում, մինչև իր Դավիթ որդին կտոտ-րում է թշնամիներին ու բերում է իր հոր սպանող Վրհարի գլուխը. այնժամ միայն «անու մեր նոր հանոր տնին էլավ տուտ» (Սասնա Ծռեր, Ա. հատոր, Երևան, 1936, էջ 707—720):

«Արատական թղթի» կանոնների շարքում պատմական ու ազգագրական իր նշանակութեամբ հատուկ տեղ է բռնում նախաժերջին կանոնը: Նախ ծանոթանանք նրա բնագրին.

«Ի գրեանաց և ի խաբելոյ պատրաստ կաշցեն քրիտսովնեացքն և ի նենդե-լուլ զիրեարս՝ արք և կանայք, հազկիցք և խապկիցք, և զինուարակիցք, և արուեստակիցք, զնուղք և վաճառուղք, զի որ մարմնական իրաւք զրկէ բանու-թեամբ կամ խաբելով՝ զինքն հոգւով զրկէ և յաւիտենական կենաւքն» (էջ 214բ):

Կանոնի իմաստը մեկնութեան կարգաւ ըլ: Կաթողիկոսը զգուշացնում է հոգեւոր իր հոտին, որ հանդերձյալ կշանքում կալամածվեն բոլոր անձինք, լինեն նրանք ամուսիններ, զինվորականներ, զնուղներ, արվեստակիցներ (համքար-ներ), վաճառուղներ կամ զնուղներ, «հազկիցք ու խապկիցք», ովքեր փոխադար-ձարար կխաբեն ու կնենդեն միմյանց:

¹ Հմմտ. Փափասոս, IV, գլուխ ԺԵ, «Կանոնգիրք Հայոց», Գր. Կառաւորչի կանոն ԺԲ, Աթանասի IԶ, Սահակի IԳ, Շահապիֆանի ԺԱ և այլն կանոնները (տե՛ս ձեռագիր № 6409, էջ 48բ, 54բ, 58ա, 70բ, 72բ և այլն):

Բացատրության կարգում են միայն կանոնի «հազվիցք և խառվիցք» տերմինները:

Ս. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան»-ում կա հստակ բարբառից վերցված «հախ» բառը՝ «քնկերակից դաժանաժողովների ամեն մեկի վարելիք հողը» նշանակությամբ (էջ 383): Ուստի զգուշացնել, որ Հայաստանի որոշ շրջաններում «հազվից» էին կոչվում հարակաշները, այսինքն այն գյուղացիները, որոնք շունենալով համադրատախան քանակությամբ քաշող սնտան ու գյուղատնտեսական գործիքներ՝ միավորվում էին, կազմում քնկերակիցների խմբեր, և միասնական ուժերով ու միջոցներով վար ու ցանք անում:

Ոչ պակաս հետաքրքրություն է ներկայացնում «խառվիցք» տերմինը: Պատկանում այն քնտանիքները, որոնք փոքր քանակությամբ կաթնատու անասուններ ունեին, օրվա ընթացքում իրենց ստացած շնչին կաթով անկարգ էին լուրջ ու պանիր պատրաստել: Դարերի պարծունեության փորձով ժողովուրդը գտել էր այդ դրությունից դուրս գալու եղանակը: Նույն վիճակի մեջ գտնվող գյուղական մի քանի քնտանիքներ փոխադարձ համաձայնությամբ պայմանավորվում էին օրվա ընթացքում ստացած իրենց կաթը, որոշյալ շափ-ամանով, հերթականությամբ, տալ քնտանիքներից մեկին: Ամանը, որով փոխ էին տալիս կաթը, կոչվում էր դար կամ խար, խառ (տաճկ. զա՛ն—աման բառից), որից և քնկերակցության անդամները՝ «խառվիցք»: Հայ ժողովրդական առակներից մեկը նվիրված է հենց նենդող «խառվիցներին»: Ընդամենը տասը այժմ ունեցող այրի մի կին, լինելով խառվից «չամեն սր շերեփ մի ջուր ընչը ի կաթն և ի խափ (տարբերակ՝ խափ, խար) տալը»: Իր այժարած որդու «է՛ր անենս պալս վնասոց» հարցին մայրը տալիս է այսպիսի պատասխան. «Որդի, մեր կաթնքիչ է՝ այնքո համար անենիմ, թէ քիչ մի աւելի լինի մեր կաթն, որ մեզ ձմանս թացան լինի» (Ն. Մառ, Ժողովածույք առակաց Վարդանայ, մասն Բ., Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 238—239):

Վերահիշարվ, անշուշտ, չի սպառվում Կոստանդին կաթողիկոսի «Նորատական թղթի» պատմական և ազգագրական նշանակությունը: Այն գրված էր Լերեկյան Հայաստանի բոլոր բնակավայրերում ընթերցվելու համար, ուստի թղթի լեզուն չէր կարող ժողովրդական լայն մասսաներին անհասկանալի դարձալ լինել: Լեզվաբաններին թաղնելով թղթի լեզվի մասնագիտական քննությունը, նշենք միայն, որ միջնադարյան աշխարհարարի տարրերը գերակշռում են այնտեղ: Կարելի է մեջ բերել բաղձաթիվ նախադասություններ ու դարձվածքներ, որոնք ուղղակի գրված են միջնադարյան աշխարհարարով: Օրինակ. «Նրդ, պատե՛հ է, որ այսպիսի տղան և անրիժ և անարատ հաւատն և ամենեկին մաքուր ի հերձուածոյ այնպէս ծաղացեալ լինի և ազիտացեալ որ շփտենա զիւր պատին և շունենա սահման խոտովանութեան, և հազարգութեան և եկեղեցադարգութեան, և քահանայասիրութեան, և առաւածոյ պաղարերութիւն, զոր առաւածապահ թաղաւորն մեր և կաթողիկոսն և թագաւորութիւն՝ ամենայն եպիսկոպոսաւ և մեծամեծաւ քանում են և ոչ մերձակայ քրիստովնեայքս ուր մեր եպիսկոպոսերս ի հաւանել են՝ ունին առաւածոյ շնորհաւքն և դուք, որ այն ամենայն առաւածապարժ նշանքն եղեն՝ շունիք» (էջ 208ր—209ա) և այլն:

«Նորատական թղթի» բնադիրը հրատարակում ենք Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան հայրաշին դրագուրանի հայերեն ձեռագրերի նոր շարքի № 37 ձեռագրի համադրատախան էջերի լուսանկարների հիման վրա, օգտագործելով նաև Հ. Զանփուլադյանի կատարած ընդօրինակությունը:

[ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ]

208^ա Խրատական թուղթ ի ձեռն մեր վարդապետին Վարդանայ, որպէս
թէ ես եմ եկեալ և ձեզ առաջի գերեսս ի գետինն եղեալ ազաշեմ արտա-
սուաք զմի մի խրատանշխար ի ձէնջ և զանձն իմ փոխան ասեմ, որ զայդ
շափաւոր և զխրատարժ տարէնքդ տանէք յամենայն կարողութենէ շանա-
ցեալ, վասն ձեր հազոյ և մարմնոյ աւագի և շահու և փրկանաց ի պատու-
հատէ փարձանաց, և մեզ՝ ի պարծանաս և յանդատարարաւթիւն, որ
քնդ ձեր համարս պարտիմք աալ աստուծոյ։ Եւ արդ, ի յեթեհարիւր թուիս
մերոյ տուժարիս և յլ. (30) հայրապետութեանս մերոյ, յորում աղին
ունէաք սղորմութիւն ինչ դառնել յաստուծոյ և բարի համբաւ լսել զձէնջ,
մեր զհաւատակն հասկացաք, թէ բնաւ չէք լսել ազաշանացս մեր և չէք
արարեալ. և բազմադատեալ են և շատացեալ ամենայն չարիք և մեղաց
տեսակք, զոր յառաջ սակաւ ունէիք։ Այլ ծուլացեալ էք ի յաւամանէ և
յազաւթից և ի ժամատեղաց, և էք իբրեւ զանբան անտուժն՝ չգիտելով
զարեկնս քրիստովնէից, զպատիւ հաւատոյս Հայաստանեայց զարեղակ-
նափայլ և զհաւատալթաւէտ կրօնս սուրբ վաստակաւորին Գրիգորի։
Եւ զայս ցեղ մեծ և զպարծելի և զնշանաւոր ազգս Հայոց, զոր Քրիստոս
208^բ աստուած || յառաջ քան զխաշիլն սղջունեաց և աւրհնութեան թուղթ զը-
րեաց, և Ե. (5) տաքեալ ի սուրբ աշակերտաց խրոյ ի Հայք տաքեաց,
և ապա զսուրբ աթիկնայնս զսուրբ Հովնաթմանքն յԱրեմաից յզարեկեաց՝
սուրբ Աստուածածնին միջնորդիւ խաւեցեալ, և Վերապին սքանչելեաւքն
զարձայց զՀայք տա ինքն։ Եւ ինքն իսկ՝ թագաւորն փառաց Քրիստոս ի-
ջեալ ի բարձանց և սակի սուամբ ջարդէր զգլուխ բանասրկութիւն և բա-
ցեալ զանդունդս արկանէր ի տարաարտոսն զայն, ոչ չկամէր թողուլ
զՀայք ի ձեռաց։ Եւ հրեղէն աջովն խրով ի վէժս քանդակեալ տար գիր
Հայոց, մեծարելով քան զազգս ամենայն։ Եւ այսպէս ինքնածագ է հիմ-
նարկու հաւատոյս Հայաստանեայց և ոչ մարդ որ։

Արդ, պատե՛հ է, որ այսպիսի ազգն և անրիժ և անարատ հաւատն
և ամենեկն մաքուր ի հերձուածոյ աշխուէս ծուլացեալ լինի և տգիտացեալ,
որ չգիտենա զիս պատիւն և շանենա սահման խոստովանութեան և հա-
ղորդութեան և եկեղեցադարդութեան և քահանայասիրութեան, և աստու-
ծոյ պաղաւքերութիւն, զոր աստուածազահ թագաւորն մեր և կաթողիկոսն
209^ա և թագաւորութիւն՝ ամենայն եպիսկոպոսաւք և մեծամեծաւք յառ || նում
են, և այլ մերձակոյ քրիստովնեայքս, ուր մեր եպիսկոպոսերս ի
հասանել են՝ ունին աստուծոյ շնորհաւքն և դուք, ուր այն ամենայն տա-
տաւածագործ նշանքն եղին՝ շունիք։ Եւ այդ ես տաւել հիացումն և մեծ
զարմանք, որ այդպէս մոռացայք զպատուհատն զոր կրեցիք՝ հարուա-
ծեալք և դաննալք դաւադանաւ յասմանն աստուծոյ. և տեսանէք աշաւք
ձերովք զլերինս և զգաշոս ձեր, որ սակաւ մի յառաջ լի էին զիսկոյա
սակերաւք սղանելոցն, և զայրս և զխորածորս, որ լցեալ էին փոխատա-
կանաւք, և ուտէր և քմպէք զհաց և զգինի ի գետնոյդ, զոր տեսէք առ-
դեալ արեամբ սիրելեաց ձերոց։ Դուք, որ ծովացուցէք զաշխարհդ ձեր մե-
ղաւք և տեսէք զգա լցեալ արեամբ և արտատուաւք, և զի լոյս պատուիրա-
նին տեսան և արեկնք եկեղեցւոյ ոչ ծաղէին ի սիրտս ձեր՝ վասն այնորիկ
տեսէք զխորումն եկեղեցւոյ և զկոխումն և կողոպտաւ աստուաց և պաշ-

տելի և ահաւոր նշանից և աստուածային զրոյ: Եւ ոչ անուշանէիք զազալս ձեր աստուածապաշտութեամբ և ուսմամբ տեսան՝ առին զնսա ի տանց և ի զրկաց ձերոց, ալլ և ի ծոցսյ սուրբ եկեղեցւոյ՝ զգնեալս արեամբն Քրիստոսի զգաւինսն, և տալլ թեալ վաճառեցին յազգս և յաշխարհս հեաւորս, իբրեւ զանբան անասուն: Եւ շատ ևս այն էին, որ ոչ գիտէին զչար և զբարի և ոչ զայն եթէ ու՞մ արգիք իցեն և կամ յարմէ՞ ազգէ և աշխարհէ: Եւ որք գիտենն և յիշեն՝ ևս ոգորմելի, զի կարաւտին ծնաւչաց և ազգայնոց, տանից և բարեկենդանաց և արբինաց քրիստոնէութեան, եկեղեցւոյ և հաղորդութեան. և ի խորոց սրտէ հառաչեն դաւնազոյն հեծեծանաւք և ոչ հառանեն վասն իմ մեղացն առաւել քան զձեր, որ վարդապետութեամբ աշտպիտի ասուրց զիպեցալ և ժամանակի դաւնազունի՝ տեսանել և լսել զկսկիծ և զազէա իմոցդ ազեաց և անդամոց:

Եւ ի վերայ այսորիկ, զի զարացաւ ոգորմութիւնն աստուծոյ մեծին ի վերայ մեր, և էարկ ի բարի կամո մեծազար զանին և իւր խաղաղաւէր զարագլխացն և զարացն, և արարին խաղաղութիւն մնացորդացդ ի ձեռն քրիստոսաւէր և ազքատաւէր պարսնին Աւագին, որ զիւր կեանքն ձեզ փոխան երեաւ: Եւ դարձեալ կարկատեցալք և արժատ արձակեցիք և շինեցալք: Եւ մեր լսեցաք և մխիթարեցաք և արհնեցաք զաստուած և զզանին և զիւր || հեծելին բարեմատութիւնն որ առ մեզ:

Եւ վասն զի որպէս արժանն էր շինող յամենայն որ զիւր հանապարհն շար և մեղաց սովորութիւնն, դարձեալ զայրացոյց աստուած զբարս զաւրացդ որ առ ձեզ, և հանին զսուտերս ի պատենից և լարեցին զազեղունս իւրեանց, և ծայրաքաղ արարին ի բաղում տեղիս զմարդ և զանասուն և զստացուածս, որպէս առ մեզ էհաւ համբաւն: Եւ ընդ կապանս և Խառնդն մահու անցուցին եկիւզիւ զիշխանս երկրիդ, և մեծաւ հալքենի և զթափրտ պարսն Աւագն յիս օշնորիկ վախճանեցաւ և շիջաւ ճրագն վասն Բայց զիս ոչ արար ոգորմածն աստուած ըստ մեղաց մերոց և ոչ հատուց զամենայն շարին մեր, և հաշտեցան ընդ մեզ դարձեալ ի տեսանէ յաջողեալ զարքն զանին, և կալք ի տունս ի և վանորալս և ի հալքենիս ձեր, և եկեղեցիք են ի ձեզ տեղիք ազաւթից և պատարագաց ի յիշատակս մեռելոց և ի անունդ և ի փրկութիւն կենդանեաց: Բ վերայ այսորիկ արհնութիւն և զահութիւն, պատիւ և փառք անճառ սիրոյն և զթութեանցն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ յաւիտեանս յաւիտենից:

Եւ թէ հարկդ ծանր է և խիտտ՝ և ալլ վասն մեղաց է, զի կարկաւի և հրաշտով և խորշակով և մարախով պակտութիւն || է ի լինել երկրիդ պարարեքացդ, ուստի զհարկն ձեր վճարէք: Արդ, դուք մեզ լսեցէք և ի բարին դարձիք և ի ձեր պարկեշտ վարքն ըստ պատուիրանին աստուծոյ՝ և մեք երաշխաւոր ևմք, որ ամենայն ճշմարտութեամբ աստուած առ ձեզ դառնայ զթութեամբ և ոգորմութեամբ յաւոյց և յեղանակաց տարույ, բարեխառնութեամբ երկինք երկնաւարաւքն տացէ զքաղցրութիւնս իւր ի վերաւ ձեր, և երկիր տոտութեամբ տացէ ձեզ զպտուղ իւր, և զանին կամքն արձականայ և թեթեացուցանէ զմայն, զի սիրտ թաղաւորաց ի ձեռնն աստուծոյ են և նա է տունալ զամենայն օշխարհս զանին և ալլ է տալոց նմա, շարկտաւ աշինչ զձեր մայն թեթեացնելով: Ապա դուք դառաշի

¹ Բնադրում՝ «շխիթեացնելով»:

աղաթք նմա և իւր դարացն արարէր, զի աչն է մեր արեւնքն, որ զոր
ստատւած մեզ տէր և թաղաւոր տալէ՝ յառաջին աղաթքն մեր ղնմա
կենդանութիւնն և զաշուղտն խնդրեմք, և այստար զնա է տաւալ և թոգ
հանապաղ զնա տա: Զի ուստի՝ աշխարհի շարատեաց և մեղատեաց իշ-

խորատական թուղթի շեռնմեր վարդա
պետին պարգաւնայ. որպէս թէ ետ մէկեալ
և ձեռնառաջի զերեսի պետինն եղեալ աղա
ջեմ արատաւոր աւար զմեմի Բարաքանց ի ձե
ռի. և պանշէ իմեմի Բարաքանց: որպայց զաւ
տար և զԲարաքոր ծարերց զառնէր յաւակա
րորտ. թէ եւ իւնապետ: զաւան ձեր հարաց
և մարմնոյ աւարտի և շահոյ: և Բարաքան ապ
խորատակա շահոյ Բարաքանց: և ձեռնառաջ
մեմ և զաւան զառաւարտաւոր թի: որքն ձեր
համարապարտ իմք տալայ: Եւ արդի յե
թե հարեւր թուի մեղացորտ մարտիս Ե. Լ.
հայրապետ թե մեմերոյ յորտմակաւոր
նեաք ողորմութի ինչ պետան էլ լայ. և բա
րի համարաւալ զաւան: Լեք զհաւակառա
կն հաւակապար թե բնաւ զեք լալ աղա
ջանապետ: և ձեք արարեալ. և բաւակա
պարտի ետ լէ. և շահաւոր ետ լալ զարեք. և
մեղացաւ ետ լալք զոր յառաջ աւակառնէ
իք: Լ. Լ. թուաց ետ լէ. քիտ մամնէ Եւա
ղաւ թից և իմ մամաւ ետ լայ: և եք ի բր և
զան բանաւն աւտաւք. զպիտ ետ լայ պարեւ
քրեաւ տալն էից. զպարտի հաւաւոր յաւայ
աւտաւն ետ լայ զարեւաւ Եւա աւակալ և զԲար
աւայ թուեա Եւա աւակալ Եւա աւտաւ Եւա
որին պրիգորի. և զպայ յեղմեմ և զպարծ
եի և զաւանաւոր աւարտ հայոց. զորք մեմ

Նկ. 1. «Խրատական թղթի» բնագրի տառչին էջի լատանկարը:

խանութիւն և բարեխէր և լուստէր, զի մեր արեւնքն ալ աչն է, որ չիշոց
բնաւ չգիտեն, և զգոզութիւն և պոռնկութիւն մարդոյ և զբողութիւն
211ա || արամբի կնոջ տունն, և զկենդութիւն և զստախաւութիւն և զկեղծաւո
րութիւն և զամենայն շարարարութիւն մարդոյ:

Սե արդ, ես հազեար հայրս ձեր և հայրապետս, որպէս թէ ի ծունկս
իջեալ առաջի ձեր՝ մեծի և փոքու, մաղթեմ արտասուաւ, բարեխաւա
ունելոյմ առ ձեզ զարիւն և զբրտունս և զվարս և զվաստակ տառչին հայ
րապետացն սրբոց և քաջ նահատակացն, և զիմ ծերացեալ հասակ և

գալիս առաջի ձեր քնկենում և այնպես ազաշեմ՝ մի առնէք զմեզ ամաթով և դատապարտ առաջի ստենին ստառածոյ, որ պահանջելոց է յինէն և յայլ առաջնորդացն ձերոց՝ զհամարս կենաց և վարուց՝ ձերոց, և մի մատնէք զանձինս ձեր աստէն կենաւք ի մեծամեծ փորձութիւն և չեա աստի կենացս անշիջանելի գեհենին և տնկերելի տանջանացն, այլ զդատապարտք և ի յուշ և ի խելս եկէք և ի գիտութիւն հշմարտութեան, և ի բաց հանէք զամենայն բիծ և դարտա յանձանց ձերոց և զսեռակ մեղաց, որ արտաքս պատուիրանին մտեալ է ի ձեզ:

211բ Եւ յառաջ զոր յգարկեցի առ ձեզ կարճ բանիւ զմեր սուրբ հարցն զխրատ և դատումն, թէ որպէս պարտ է լինել քրիստով]]ին, զոր մինչ ի մեզ պահեալ է մեր սղոյս, և ի մեր ժամանակս լսեմք թէ ի մտացմունս եղեալ յազրատութենէ և յանպարտպութենէ և առաւել ի մեր ծաւալութենէ, որ շինք զպաշտացուել և շինք տաացել և ամաթով ենք յաստառածոյ և ի ձեզանէ: Արդ, դարձեալ յուշ առնենք ձեզ, զոր վերստին գրեցաքն, որ ով զիտէ՝ հաստատի և ով չգիտէ՝ ուսանի, զի յառաջ գիտելն է և տպա առնելն:

(Ա.) Եւ առաջին այս եղիցի ուսումն, որ ամուսնաւորքն հինգ ազգաւ հեռի լինին յարեան ազգակցութենէ, և ի վեցերորդին պատկին: Քան զՓԳ. (13) տարին պակաս չլինի հարսն և փեսայն՝ քան զՓԳ. (14), և չեկեղեցին զպատկն և նալի և հազորդին արժանիքն, և Բ. (8) աւր սուրբ կենան մինչ ի վերանալ պատկին: Եւ ազուհացիցն և յինունքն և յամենայն ուրապահք և շարաթապահք և յամենայն կիրակելի և ի խաշին և յայանութեան ութաւրէքն ոչ տարհենն պատկ, զի ոչ է հրամանք հեշտանալ անկաղնաւք: Եւ երբ յգի է կինն՝ ի բաց կան, որպէս և անասնոց անգամ արէն է, և ի ժամ արձակման արեանն՝ նսշնալէս:

212ա Բ. Երբ ծնանի մանուկն շառենէ ինչ հմայութիւն և կապեն յորորոցն կամ]] ի բազուկ տղային, այլ խաշին կնքեն շառնուկն և ի դնելն և ի գիացացանելն կաթն կամ շամբ: Եւ երբ զձեռն շարժել կարէ տղայն ուսցնեն, որ ինքն կնքէ գիտչն, նախ ի գլտին, ապա յոտն, որ լինի բուն խաշին, ապա ի ձախ թեւն, ապա յաջն բերէ, որ լինի խոտորնակ թեւն, և երբ լեզուն արձակի՝ յառաջ զաստառածոյ անունն ասն խաւսել՝ աստուած, տէր Յիսուս Քրիստոս, հայր և սրգի և սուրբ հոգի, տարհենալ է աստուած, տարհենալ Քրիստոս աստուած, տարհենալ հայր և սրգի և սուրբ հոգի, փառք հաւր և որդւոյ և սուրբ հոգւոյն, տարհենալ սուրբ երրորդութիւնն այժմ և միշտ, ապա զսուրբ աստուածն, ապա զհայր մեր որ չերկինս: Չալս բաներս արդ ուսուցանեն քահա[նա]յքն տղայոց, մինչ ի ծերս և ի պառաւունս: Եւ յաւրն Գ. (3) անգամ ասեն՝ ի ժամ քնոյն և առաւաւտոյն և ի հացին ժամն, ՓԲ. (12) ծնրով, մեծաւ փութով²:

Գ. Մին շարաթ կնքեն դաւայն, երէցն նալի և երկեղիւ և անդրոյց, բայց թէ մահու երկեղ լինի՝ յամէն ժամ կնքեն: Այլազգոյ և կնոջ շտան սան զաւադս քրիստոնէից:

¹ Գրւում է եղել «հաստատի», սակայն լուսանցքի վրա, հաստակ նշանով, ցույց է տրվում, որ պետք է կարգաւ «արձակել»:

² Գ. կանոնը կամ վրիպել է բնագործակողի ուշադրությանից և չի արտադրվել կամ էլ Բ. կանոնից հետո սխալմամբ նշանակելով Գ. (միջանցելով Գ-ն), ընդգործակողը խախտել է կանոնների նախատեղան համարակալությունը:

Ե. Յամենայն կիրակէի ասնու քահանայն գիտատաժանութիւնն ի ժողովրդենէն՝ ի Դ. (4) ամէն ի վեր՝ յառնէ և ի կնոջէ։ Եւ թէ շատ է ժողովուրդն ի Լճ. (21) լլաւրն անպատճառ ճանաչէ զիւր ժողովուրդն երէցն, թէ որպէս է կացեալ. և ի մաթ սրահն զյանցանքն՝ մինչ որ տան իրիցուն։ Եւ թէ մեծ ինչ մեղք է՝ յաւրն չորում գիտեցաւ խոստովանի, և մի հանգիստ անձինն մինչ որ խոստովանի, և խոստովան ի վաղիւն մի ելցէ քրիստովնէին։ Եւ խոստովանութեան խրատ վաշեղաւորն զեկուցանեմք. Գ. (3) ծուր գնէ ընդ արեւելս և առէ՝ Հաւատամ ի քեզ հայր և որդի և սուրբ հոգի, երբսրգութիւն և մի աստուածութիւն, անսխալալ և անլիշաշար, որ քննեա զսիրտս մեր և քննեա զյամենայն գործս մեր, հաւատամ ի քեզ Քրիստոս աստուած, որ եկիր և զալոց եւ գտանէ զաշխարհս ըստ խրատանչիւր գործոց։ Եւ ի ծուրկս իշանէ անաշի քահանային մարգն զխորաց և կիկնն ծածկով և առէ՝ մեղաց աստուածոյ, մեղաց սուրբ պատուիրանի նորա, մեղաց անաշի աստուածոյ և հրեշտակին, որ սրահէ զիս, մեղաց իմոյ անձինս և ամենայն մերձաւորաց իմոց, մեղաց խորհրդով, բանիւ և գործով, աշուք, ականջուք, լեզուաւք, ձեռուք, ստուք և ամենայն անդամաւքս, տուաւի կամաւք և գիտութեամբ, քան թէ ակամա և անգիտութեամբ, մեղաց և քեզ լլաւր երէց և իմ հոգեւոր հայր, մեղաց քո սուրբ խրատուն և սուրբնացն, զոր պատուիրեցէր ինձ։ Եւ ասաւ սկսանի որպէս և լեալ է և զսուրբնակ մեղացն, պարսաւելով զինքն և արատաւաւք, և աչնայէս ջանալ, որ աւելի առէ քան զայն, որ լեալ են իրքն։

Զ. Յամէն և. (40) աւր հաղորդեացին արժանաւորքն ահիւ և զսուրբութեամբ և մեծաւ յաւով և լի հաւատով, որպէս ի ճշմարիտ մարմին և յարիւն աստուածոյ մերձեցեալք։ Գ. (3) աւր սուրբ կացցեն յանկողնայ տրինաւոր՝ յառաջ քան զհաղորդին և յետոյ։ Զգուշանան և սուրբ պահեն զրեւանն ի յիշոցաց, և յամենայն շար խաւսից, ի մատնութիւնէ, ի դուր ասելոյ և սուտ, ի բանդատանաց, յանրարտաւան խաւսից, ի խարկոյ, յաւելի ուտելոյ, ի խմելոյ և յանսուրբ կերակրոյ. որպէս զաստուածոյ գտան մաթից պահել զրեւանն։

Է. Յիշոցաւոր գնել յամենայն տեղիս՝ ի մեծ և ի փոքր, անողորմ առգանսով և խրատով, և առաւել որ հաւատ, կամ բերան, կամ երես անարգէ, կամ քահանայ, կամ գերեզման՝ զիկուն ծակեն և լար անցուցանեն և ի շուրջ տծեն ծեծելով, և տուգանք տանան և ընդ աղքատացն ի մաթն տան։

Ը. Ամէն պահք անձու լլկն և անգինի և անսամուսնութիւն լիցի, և ամենայն զգայութեանցն պահպանութիւն յամենայն մեղաց և ոչ միայն յաւաւելոյ և չրմակոյ, զի պահք է անունն։

Թ. Գարի և ալիւր և աւաղ և սւլուն և ջուր մի դիւթեացեն, և խորութիւն հաւաց՝ թաշման և կոշման, և մարմնոյ խաղալոյ, և երազոց, և ձայնի կրակոյ և դրան, և սսղնոյ ինչ երեւելոյ ի տանն, զի աշտպիտքս աստուր են ի կրանից քրիստովնէից, և մի որ իշխեացէ առնել, զի մեծ մեղք են։

Փ. Ի քաշախուտ և յերազահան մի ոք երթիցէ և լեկրտի մալան ազի մի իշխեացեն տծել, և մի ի բանից նոցա խարեացին և մի հաւատաւցեն քնաւ։

¹ Բնագրում, անշուշտ վրիպակով, գրված է՝ «հաւատաց»։

ժԱ. Կնքոյն և խոստովանութեանն և հազորդին գրամ մի տացեն և ոչ երիցունքն տացեն, ալլ ձրի լիցի ամենեին, զի պարզե աստուծոյ է և ոչ մարդոյ: Որպէս և մեք անարժաթ ձեռն գնեմք ի վերայ եպիսկոպոսացն և եպիսկոպոսքն ի վերայ քահանայից՝ նոյնպէս և քահանայքն իւրեանց տրասցեն անպատճառ: Ապա պատկին և թաղմանն և մատաղին գինչ արէնքն է տացին ժողովարդքն երիցուն, և խաշահամբոյր, և յամենայն արդեանց պատու՝ բաժին աստուծոյ, որ ալլ ամենայն ստացուածքն 214ա արհնութեամբ լցցին և աստուած բաժնակից լիցի ըրիստովնէից և պահէ պատուդս տարւոյն յամենայն վնասուէ:

ԺԲ. Ի վերայ մեռելոյ մազ մի կարեսցեն, և սեաւ մի արասցեն, և զերես մի կեղեքեսցեն և զձեռս, և լալտկան մի վարձեսցեն, և խաւարարդիլ մի լիցին, զի մի գինքեանս և զմեռելոյս վնասցեն և ամաթով լինին յաստուծոյ անյուսարար կոծ գնելով, զի հեթանոսաց [է] և ոչ քրիստովնէից ուղղօյիսի արէնք:

ՃԳ. Կախարդ և գող և պոսնիկ և բող և չիշոցատաց կամ դաճան ի շարէն, կամ հալածին անողորմ, զի մի յանմեղացն վերայ ածցեն զբարկութիւնն աստուծոյ:

ԺԴ. Շարաթ կիւրակէքն ամէն մեծ և փոքր ի ժամատեղն երթան և աղուհացքն՝ յամէն ար. և զրոյց մի տացեն ի ժամատեղն, ալլ լութեամբ և երկեւղիւ յազաւթս կացցեն, որպէս յառաջի աստուծոյ համարելով գինքեանս:

ԺԵ. Գ. (3) անգամ ժողովէ ի տարին երէցն յեկեղեցին որիշ որիշ՝ զարս և զկանաչս և զկուսան աղջկունս և զկուսան կտրճերն և յարմար հասակացն և վարուցն խրատ տացէ, զի ամէն հասակի և վարուց և բարուց խրատ որիշ է:

ՃԶ. Կարողք և ունեորք գիւրեանց թիկունք մի արասցեն և աղատ նոցին¹ և զսլժ հարկին ի տկարսն և յաղքատսն թողցեն, զի մի աղքատ մեցուցեն գարարիչն նոցա, և ընոցա պատկ զուգեսցեն ի հանգիքձեալն և զիւրեանցն զրկեսցեն, զի մեղք նոցա սրբի, որ յալս ժամանակս իրք մի ուժ հասանէ², զի վասն մեղաց է պատուհասն:

ԺԷ. Ի զրկանաց և ի խտրելոյ պատրաստ կացցեն քրիստովնեայքն և ի նենգելոյ զիրեարս՝ ալլ և կանաչք, հաղկիցք և խապկիցք, և զինուորակիցք, և արուեստակիցք, զնաւզք և վաճառաւք, զի որ մարմնական իրաւք զրկէ բոնութեամբ կամ խտրելով՝ գինքն հազով զրկէ և յախտենալան կենաւքն:

ԺԸ. Արժանաւորացն և ուսելոցն և լաւ քահանայիցն լիցին եկեղեցիք և ժողովարդք³:

¹ Ազնաւորած բառ է, թերեւս պէտք է կտրելով՝ «նոցին» կամ «նոսին»:

² Կարելի է կարգաւ նաեւ «հասանի»:

³ Այսբանով ավարտուած է: Շարունակութեանը չի ընդօրինակված ձեւագրում: